

Belə ki, istehsal prosesinə başladığı dövrdən etibarən kəndli istehsal etdiyi məhsulların maya dəyərində müəyyən dərəcədə təsir göstərən müxtəlif vergilər (torpaq vergisi, Dövlət Yol Fonduna ödənilən vergilərin bir qismi və s.) ödəməli olurdu. Bundan başqa kənd təsərrüfatında əlavə dəyər vergisi, əmlak vergisi və digər məcburi ödəmələr (sosial sığorta ayırmaları, məşğulluq fonduna ödəmələr və s.) də daxil olunurdu. Beləliklə, istehsal-satış mərhələsinin əhatə etdiyi uzunmüddətli vaxt ərzində istehsalçının xeyli pul vəsaiti dövriyyədən kənarlaşdırılaraq müxtəlif kanallarla istehsalçıdan alınırdı.

Yaranan belə uyğunsuzluqlar məlumdur ki, nəticədə həm istehsalçının iqtisadi-maliyyə vəziyyətinə, həm də bazara çıxarılaçaq məhsulların həcminə mənfi təsir göstərir. Beləliklə, mövcud situasiya aqrar bölmənin bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün əlavə tədbirlər görülməsini, daha doğrusu aqrar bazarda dövlətin tənzimləyici funksiyalarının aktivləşdirilməsini tələb edir.

Aqrar bazanın, daha doğrusu onun elementlərinin tələb-təklif və qiymətin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif amillər vasitəsilə tənzimlənir. Bu cür mühüm amillərdən biri

də rəqabətin səviyyəsidir. Belə ki, rəqabət bazar iştirakçılarını daha keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə, onu reallaşdırmağa məcbur edir, beləliklə tələb və təklifin tarazlığının təmin olunmasına başlıca təsir vasitələrindən biri kimi bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edir.

Rəqabət əsasən tələb və təklif qanunlarına uyğun şəkildə, daha dəqiq desək bazanın bu ünsürlərinin təsiri nəticəsində formalaşan və həmin qanunların fəaliyyəti nəticəsində vaxtaşırı dəyişən qiymətlərin səviyyəsinə ciddi təsir etməklə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Lakin aqrar bazarda qiymətlər mürəkkəb mexanizmin təsiri altında formalaşır.

Məsələn, bəzən alqı-satqı prosesində bazar iqtisadi münasibətlərinə xas olan qanunların tələbləri pozulur, yəni bazarda əmtələr tələb və təklifin təsiri altında dəyişən bazar qiymətləri deyil, məhsulun keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmyan süni surətdə yaradılan inhisar qiyməti ilə satılır. Belə bir vəziyyət bazar iqtisadiyyatının ən vacib şərtlərindən olan istehlakçının məhsulu seçə bilmək hüququnun pozulması və bazar mexanizminin normal işləyə bilməməsi ilə nəticələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov İ.V. Aqrar sənaye kompleksinin idarə edilməsi. Bakı, Maarif, 1992-ci il, 399 s. 2. Məmmədov A.İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı, 1992-ci il

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

N.Ə.CAVADOV, iqtisad elmləri namizədi, dosent

İnkişaf etmiş dünya ölkələrində kənd təsərrüfatı dövlətin iqtisadi-siyasətinin reallaşdırılmasında başlıca rol oynayır. Aqrar bölmənin xarici rəqabətin əlverişsiz təsirlərinə adekvat reaksiya göstərməməsi, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərilə sənaye məhsullarının qiymətləri arasında disparitetin yaranması bu sahənin dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir. Məlum olduğu kimi ölkəmizdə aqrar islahatların həyata keçirilməsini və azad sahibkarlığın inkişafını təmin edən bir sıra hüquqi normativ aktlar və qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bunun nəticəsində keçmiş ictimai mülkiyyətdəki torpaqların və əmlakın kənd əhalisinə paylanması demək olar ki, başa çatmışdır. Kənd yerlərində torpaq və əmlak hüququ alan mülkiyyətçi sahibkarlar formalaşdırılmışdır. Bütövlükdə götürdükdə 1995-ci ildən sonra iqtisadi tənəzzülün qarşısı alınmış və iqtisadiyyatımız tədricən inkişaf etməyə başlamış, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində islahatlar aparılmış və bu islahatlar nəticəsində qısa müddət ərzində iqtisadiyyatda dirçəliş başlanmışdır.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bazar

münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də bu sahəyə dövlət tərəfindən kifayət qədər qayğı göstərilməməsidir. Bütün bunlar isə son nəticədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının məhsul istehsalını artırmaqda iqtisadi həvəsləndirmə və maddi maraqların azalması meylinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Hazırkı şəraitdə kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə mənfi təsir göstərən başlıca amil kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin aşağı olması, aqrar sektorda bazar münasibətlərinin iqtisadi həvəsləndirmə və maddi maraq prinsipi əsasında formalaşması ilə bağlıdır. Yeni yaradılan sahibkarlıq qurumlarının maliyyə imkanlarının aşağı olması nəticə etibararı ilə onların geniş təkrar istehsalı həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır. Bu isə kənd təsərrüfatından və kənddən miqrasiyanın dərinləşməsinə səbəb olur. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını və əhalinin ərzaqla təminatını kəndin sosial-iqtisadi şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün bazar təsərrüfatçılıq sisteminin tələblərinə və prinsiplərinə uyğun yeni iqtisadi həvəsləndirmə və maddi

maraq prinsiplərinin ölkəmizdə həyata keçirilməsi vacibdir. Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarlıq qurumlarının stimullaşdırılması ilk növbədə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kəndli təsərrüfatlarında təbii-iqtisadi imkanlardan, məhsulların reallaşdırılmasının mövcud vəziyyətindən, satış kanallarından, istehsalın idarə edilməsi, əməyin təşkili səviyyəsindən və sair amillərdən bilavasitə asılıdır. Adı çəkilən faktorların təsiri səmərəsiz olduqda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında yeni yaradılmış sahibkarlıq qurumların maddi marağı azalır, daxili bazarda yeni istehsalın xüsusi çəkisi aşağı düşür, idxal kanallarının payı isə artır. Bu isə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə daxili və xarici mənbələrdən olan təhlükəli tendensiyaaların təsirini artırır. Məhz belə bir şəraitdə daxili bazara əcnəbi əmtəə istehsalçılarının davamlı dempinq təzahürləri güclənir, nəinki yerli əmtəə istehsalçılarının, eləcə də istehlakçıların da sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşir. (1)

İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət yardımı əslində yeni əmtəə istehsalçılarının bir-başə və dolayı formada stimullaşdırılması ilə sıx əlaqədardır. Dünya təcrübəsində dəfələrlə inandırıcı argumentlərlə sübut olunmuşdur ki, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, xüsusilə keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlavə edilməlidir ki, hazırda respublikamızda əhalinin və dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün tələb olunan zəruri ərzaq məhsullarının heç də hamısını bütövlükdə daxili istehsal hesabına təmin edə bilmir. Ölkə əhalisinin və dövlət ehtiyaclarının daxili istehsal hesabına təmin edilməməsi müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemi dağıldığından həmin sistemə xas olan həvəsləndirmə və maddi marağın ənənəvi formaları da tamamilə sıradan çıxmış, yeni iqtisadi sistemə uyğun belə həvəsləndirmə və maddi maraqlandırma metodları isə yaradılmamışdır. Problemə məhz bu aspektdən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, ölkənin ərzaq məhsullarına və sənayenin xammala olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmnin mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq artırılması üçün yerli kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının, yeni yaradılmış sahibkarlıq qurumlarının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması bazar təsərrüfatçılıq sistemində keçid şəraitində dövlətin qarşısında duran ən həlli vacib və təxirəsalınmaz problemlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemində kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması ilə əlaqədar hökumət və dövlət orqanları tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilmiş, o dövr üçün təsərrüfatın subyektlərinin istehsalat-maliyyə fəaliyyətini gəlirlə başə çatdırmaq, yaranan zərərləri kompensasiya etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən davamlı olaraq dotasiyalar verilmiş, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin borcları silinmiş, məhsul

satışının effektivliyini artırmaq üçün məqsədli qiymətlərlə təminatlı dövlət sifariş sistemi yaradılmışdır. Şübhəsiz ki, bütün bunlar kənd təsərrüfatı müəssisələrinin normal fəaliyyət göstərməsinə əlverişli zaman yaratmış, kənd əhalisinin istehsaldan əldə etdikləri gəlirlərin artmasına, sosial vəziyyətin stabilizasiyasını təmin etmişdir. Lakin iqtisadi sistemin yeniləşdirilməsi fonunda aqrar istehsala dövlət himayəsinin demək olar ki, tamamilə məhdudlaşması onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin zərərli yekunlaşmasına gətirib çıxarmış, istehsalçıların maddi cəhətdən müflisləşməsinə labüdlüyə çevirmişdir. Aqrar sahədə böhranlı tendensiyanın yaranmasının ən mühüm səbəblərindən biri kimi kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkar qurumlarının bazar iqtisadi münasibətlərinin prinsiplərinə və xüsusiyyətlərinə əsaslanan stimullaşdırma sisteminin, onun forma və metodlarının yaradılmamasıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması qiymətqoymanın təsirindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İqtisad elmləri doktoru, professor N.A.Popovun fikrincə kənd təsərrüfatında, qiymət əmələgəlməsinin xüsusiyyətli iki faktorun təsiri ilə şərtlənir:

-kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin aşağı elastikliyi başə sözə, məhsulun qiymətinin dəyişməsinə tələbin səviyyəsi zəif reaksiya göstərir;

-buraxılan məhsulun növündən və regionların xarakterik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək xərclərlə başə gəlməsi.

Məhz bu faktorlar kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyini əsaslandırır. Məhz bu baxımdan kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının daxili mənbələr hesabına ödənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aspektdən yanaşdıqda kənd təsərrüfatı istehsalına yönəlik dövlətin qiymət siyasəti iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorunda təminatlı və məqsədli qiymətlərin tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilməlidir. (2, səh. 237).

Bu səbəblər ilk növbədə kənd təsərrüfatının uzun müddət formalaşmış maddi-texniki təchizat sisteminin liberallaşması, aqrar bölmənin maddi-texniki bazasının fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi, əmtəə istehsalçılara qısa, orta və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi bu sahədə investisiya qoyuluşunun məhdudlaşdırılması və yerli əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı çoxsaylı problemlər mövcuddur. Belə ki, keçid dövrünü yaşayan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar bölmədə iqtisadi artımın təmin olunması cəmiyyətdə sosial stabilliyin əsas qarantı kimi çıxış edir. Bu proses daha çox onunla şərtlənir ki, aqrar bölmə bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəyir. Odur ki, aqrar bölmədə hər hansı destruktiv tendensiyanın yaranması cəmiyyətdə sosial stabilliyin

pozulmasına, dövlətin ərzaq və iqtisadi asılılığının güclənməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan tamamilə haqlı olaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, aqrar sahədə sabitliyin yaradılması və onun tənzimlənən bir mexanizm kimi formalaşdırılması kənd təsərrüfatında aqrar g islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, son illər kənd təsərrüfatında köklü iqtisadi islahatların aparılmasına baxmayaraq məhsul istehsalının iqtisadi səviyyəsi ilbəil aşağı düşür. Aqrar islahatların müvəffəqiyyətinin təmin edilməsi mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsalat-maliyyə fəaliyyətinin gəlirlə başa çatmasını təmin etməkdən, yerli əmtəə istehsalçıların maliyyə resurslarına olan tələbatını ödəməkdən, kənd təsərrüfatına geniş təkrar istehsalın davam etdirilməsinə əlverişli şərait yaradılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Yuxarıda adı çəkilən bu faktorların praktikada reallaşdırılması nəticə etibarilə aqrar sahədə iqtisadi artıma və məhsul istehsalının həcmnin yüksəldilməsinə önəmli təsir göstərir.

Doğrudur, dünya təcrübəsindən o da məlumdur ki, hər hansı ölkədə köklü iqtisadi islahatlar aparılarkən, istehsalın aşağı düşməsi xarakterik haldır. Lakin, bu proses bir qayda olaraq islahatın başladığı ilkin dövrlərə təsadüf edir. Məlumdur ki, respublikamızda aqrar islahatlar artıq bir neçə ildir davam edir və onun uğurlu nəticələri görünməkdədir. Belə ki, 1999-2005-ci illərdə aqrar sektorda orta hesabla 7-12%-lik iqtisadi artıma nail olunmuş, müxtəlif mülkiyyət mənsublu sahibkarlıq qurumları formalaşdırılmışdır. Bütövlükdə götürdükdə islahatların başlanmasından keçən dövr ərzində iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi təsərrüfatında da iqtisadi böhranın qarşısı alınmış, xırda zaman kəsiyində istehsalın səviyyəsinin sabitləşməsinə nail olunmuşdur.

Artıq kənd təsərrüfatında aqrar islahatın ilkin mərhələsi-mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi, yeni təsərrüfatçılıq qurumlarının yaradılması prosesi başa çatdırılmışdır. Hazırda isə islahatların ikinci mərhələsinə aqrar sahədə zəruri bazar infrastrukturalarının yaradılmasına, sahibkarlıq qurumlarının natura və dəyər formasında stimullaşdırılmasına start verilməlidir ki, bu da aqrar islahatın sonrakı müvəf-

fəqiyyətinin təmin edilməsində başlıca qarantıya rolunu oynaya bilər. Tədqiqat göstərir ki, indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan respublikamızda kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasının kifayət qədər potensial ehtiyat mənbələri mövcuddur ki, onların da hərəkətə gətirilməsi aqrar sahədə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsinə imkan verir. Lakin yerli əmtəə istehsalçılarının məhsul istehsalında maraqsız olması, kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin əməyinin stimullaşdırılması sisteminin qeyri-qənaətbəxş olması onun bazar iqtisadi münasibətlərinin tələblərinə və prinsiplərinə adekvat formalaşdırılması nəinki yeni yaradılmış sahibkarlıq qurumlarının, eləcə də bütövlükdə Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi durumunu mürəkkəbləşdirmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, istehsal şəraitinin və sosial vəziyyəti ağır olmasına, istehlak məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsinin getdikcə artmasına baxmayaraq əmək haqqı və gəlirlərin həcminə görə kəndlilər axırıncı yerdə dururlar. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarının təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, 2005-ci ildə aqrar sektorda çalışan işçilərin orta əmək haqqı neft sənayesinə nisbətən 14,3 dəfə, nəqliyyata nisbətən 4,1 dəfə, tikintiyə nisbətən 6,1 dəfə, ticarətə nisbətən 5,1 dəfə, kredit və maliyyə sektorun işçilərinin əmək haqqına nisbətən isə 11,3 dəfə aşağıdır. Bu isə nəinki aqrar istehsalın stimullaşdırılması səviyyəsinin, bütövlükdə kənd təsərrüfatında əməyin ödənilməsi səviyyəsinin iqtisadiyyatın digər sahələrlə müqayisədə aşağı olmasını şərtləndirir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfatçılıq formalarından və mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq aqrar bölmədə iqtisadi əlaqə və münasibətlər istehsalın stimullaşdırılması və maddi-maraqlandırma sistem elə təşkil edilməlidir ki, bu mexanizm elmi-texniki tərəqqinin inkişafını təmin etsin, yaradılmış istehsal potensialından səmərəli istifadə həyata keçirilsin. İşçilərin mütəşəkkilliyi və əmək fəallığı artırılmalı, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, məhsul vahidi hesabına əmək vəsaiti sərfinin aşağı salınmasına şərait yaradılsın, məhsul istehsalının sabitləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün bütün kollektivin və onun hər bir üzvünün maddi marağı yüksəldilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Niftullayev V.M. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı, 1996-cı il, 360 s. 2. Попов Н.А. Экономика отраслей АПК. Курс лекций. М: ИКФ "Экмос"-2002. 368 с.